

СЕКЦІЯ 4
СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 81.38

РОЛЬ ІСТОРИЗМІВ У РОМАНІ В. МАЛИКА «ТАЄМНИЙ ПОСОЛ»

Голоцукова Ю.О., к. філол. н., доцент,
доцент кафедри слов'янської філології та перекладу
Маріупольський державний університет

У статті проаналізовано активізацію руху застарілих слів у мові історичної прози. Проведено аналіз хронологічно маркованої лексики, виділено основні групи історизмів. Схарактеризовано стилістичні особливості хронологічно маркованої лексики.

Ключові слова: архаїзація, застаріла лексика, історизм, хронологічно маркована лексика.

В статье проанализирована активизация движения устаревших слов в языке исторической прозы. Проведен анализ хронологически маркированной лексики, выделены основные группы историзмов. Охарактеризованы стилистические особенности хронологически маркированной лексики.

Ключевые слова: архаизация, устаревшая лексика, историзм, хронологически маркированная лексика.

Golotsukova Yu.O. THE ROLE OF LEXICAL ISORISM IN THE NOVEL BY V. MALYK «THE SECRET AMBASSADOR»

The article analyzes the activation of the movement of obsolete words in the language of historical prose. The analysis of the lexical isorism is carried out, the main groups of lexical isorism are identified. Stylistic features of lexical isorism are characterized.

Key words: archaization, obsolete lexicon, historicism, chronologically marked vocabulary.

Постановка проблеми. Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростанням інтересу до проблем розвитку мови, до механізму вдосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова і лексичного фонду в цілому. Серед лексичних елементів сучасної української літературної мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджувалися неологізми. Пласт застарілої лексики випав із поля зору лінгвістів як самостійний об'єкт вивчення і розглядався лише побіжно під час дослідження інших проблем (у працях Л. Булаховського, В. Виноградова, Л. Гумецької, В. Ващенко, А. Москаленка, А. Коваль, І. Чередниченка, П. Горещького та інших). У лінгвістичній літературі є окремі роботи, присвячені процесам архаїзації (А. Ялишевої, Ю. Шевчук, І. Волченко, І. Забавіної та інших) у російській, німецькій, англійській та французькій мовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процеси архаїзації слів охоплюють значну частину словника української мови, й ігнорувати таку групу лексики означало б спрощувати уявлення про динаміку словникової еволюції. Відзначаючи кількість спе-

ціальних досліджень із теорії застарілої лексики та екзотизмів у сучасній українській літературній мові, видається необхідним підкреслити увагу лінгвістів близького зарубіжжя до проблеми хронологічно маркованої лексики (М. Фоміна, Д. Шмельов, Е. Киличев, Г. Колесник, Н. Михайловська). Архаїчна лексика проаналізована з функційного погляду в роботах О. Галкіної-Федорук, Л. Лисиченко, М. Шанського, Д. Шмельова тощо. Як засіб історичної стилізації в художніх творах досліджували архаїзми Л. Булаховський, Л. Скрипник, Л. Донець, Ш. Токсанбаєва, Л. Шнайдерман, В. Буда та ін.

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю подальшої розробки питань, пов'язаних із процесом архаїзації лексики, потребою створення тематичної та структурно-семантичної класифікації застарілих та екзотичних слів. Заслужує на увагу й стилістичний діапазон пасивного словника художніх творів історичного жанру. Актуальність дослідження зумовлена також і тим, що застаріла лексика тісно пов'язана з матеріальною і духовною культурою народу. Таким чином, зростає наукове зацікавлення цією групою слів як у

лінгвістичному, так і в історичному та культурологічному планах.

Мета нашої роботи – з'ясувати специфіку функціонування історизмів у творі В. Малика «Таємний посол».

Постановка завдання. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) проаналізувати специфіку реалізації історизмів у тексті; 3) розглянути причини використання історизмів у сучасній прозі; 4) з'ясувати стилістичні функції історизмів у романі В. Малика «Таємний посол».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Лексична система сучасної української мови динамічна, постійно розвивається, активно поповнюється за рахунок включення запозичень, перегруповування і формування нових значень у вже існуючих слів, появи неологізмів, варіювання семантичного обсягу лексико-семантичних варіантів і збагачення компонентного складу семем. Поряд із цим у мові протікають процеси старіння лексем, втрати окремих значень полісемантичними словами, зникнення лексичних одиниць з активного запасу мови. Таким чином, забезпечується гармонійне існування і функціонування в мовленні мовної системи, в складі якої є вживані одиниці і такі одиниці, що втрачають актуальність, неологізми і застарілі слова, архаїзми, історизм, терміни і професіоналізми, що мають граничний характер і розташовані на межі активного і пасивного запасів, і ядра лексики, що має високу частотність вживання.

Архаїзація як явище являє собою відображення, в першу чергу, соціальних тенденцій, політичного курсу суспільства, культурологічного тла життя в країні, етнокультурної концепції носіїв мови. Вона є одним з основних індикаторів соціальних змін, релігійних трансформацій, політичних і економічних реформ.

Мова як жива субстанція оперативно реагує на появу нових життєвих реалій і на відмирання старих. Вона пропонує нові найменування, нові значення знайомих слів, модернізує словотвірні моделі, трансформує традиційні типи слововживань, усталені мовні конструкції. З урахуванням мінливої соціальної обстановки мовна система усуває номінації, семи, значення полісемантичність слів, лексеми, що стали непотрібними або недоречними.

Усі фактори архаїзації поділяють на екстралінгвістичні та інтралінгвістичні. Екстралінгвістичні чинники стимулюють трансформацію мовної структури сучасної української

мови, а інтралінгвістичні сприяють підготовці і здійсненню різних мовних змін: процесів заміни, перестановки значень за ступенем актуальності і за семантичними параметрами. Власне мовні чинники старіння, детерміновані, як правило, функціонуванням та особливостями низки базових лінгвістичних понять, таких, як мовна картина світу, мовна особистість, лексема.

Процес архаїзації представляється органічно пов'язаним із трансформацією мовної картини світу, яка мислиться як асоціативно-вербальна мережа, сітка понять. У міру зміни базових положень у сітці понять змінюються і лексичні, і граматичні ресурси мови. Окрема частина інформації актуалізується, а інша – застаріває.

Мовна картина світу являє собою інформацію про зовнішній і внутрішній світ, оформлену засобами діючих розмовних мов. Вона має подвійну природу – опрідметнену і неопрідметнену. В її основі лежить сигніфікативний набір (базове знання) і свого роду прагматична шкала – система оцінки реалій навколишнього світу за ступенем актуальності для даного часу і конкретного носія мови. Мовна картина світу може бути представлена у двох формах – індивідуальній, властивій кожному, хто говорить цією мовою, і загальномовній, яка характеризується зберіганням фонових знань і етнолінгвістичною інформацією, культурного потенціалу соціуму.

Мовна особистість – це сукупність потенційних здібностей і когнітивних характеристик людини, що обумовлюють породження, сприйняття і оцінку нею мовних творів. Таким чином, крім власне особистісного аспекту цього поняття, включає психологічний і соціальний фактори, що зумовлюють типовий, узагальнений характер мовної особистості.

Крім екстралінгвістичних чинників, що стимулюють трансформацію мовної структури сучасної української мови, виділяються і інтралінгвістичні, власне мовні чинники, які сприяють підготовці і здійсненню різних мовних змін – процесів заміни, перестановки значень за ступенем актуальності і за семантичними параметрами, включення знову актуалізованих лексем у повсякденну комунікацію носіїв мови, усунення окремих семем і лексем унаслідок втрати ними значущості для даного колективу і для мови в цілому.

Інтралінгвістичні чинники архаїзації, пов'язані з поняттям мовної картини світу, ґрунтуються, в першу чергу, на ненормативному функціонуванні її регулятивної та інтер-

претативної функції. Ці функції пов'язані з репрезентацією і оцінкою соціальних реалій в об'єктивній мовній картині світу (індивідуальної і загальноетнічної). У тому випадку, якщо причини старіння слова мають своєю основою поняття мовної особистості, вони будуть спиратися на прагматичні модифікації в ній, на руйнування ієрархії смислів або випадання значення слова з культурно-ціннісної системи особистості на лінгвокогнітивному рівні та інше [1].

Під час розгляду процесу старіння в семіотичному ключі основою для формування інтралінгвістичних факторів архаїзації постає невідповідність значення слова денотату, модифікація пізнавально-репрезентативної функції мови, зрушення в процесі семіозису, модифікація сигнальної функції семіотичної одиниці, порушення системного характеру знака, недотримання асиметрії еміотичної одиниці, нетотожність знака самому собі в часі, модифікації в процесі абстракції, порушення в автоматизованому відтворенні мовного знака та інше.

У цілому суть процесу архаїзації лексичного складу сучасної української мови полягає у втраті окремими лексемами і їх лексико-семантичних варіантів актуальності за рахунок а) зникнення реалій, позначуваних ними, із числа значущих для даного мовного соціуму на певному етапі розвитку (історизм); б) заміни застарілої або застарілої номінації на нову, більш актуальну (власне архаїзми). Наслідком їх стає дезактуалізація лексеми, лексико-семантичного варіанту.

Залежно від причини дезактуалізації лексеми виділяють чотири типи власне архаїзмів: лексико-семантичні, лексико-фонетичні, лексико-словотвірні та лексико-морфологічні.

Процес архаїзації лексичного складу постає не автономним, а суміжним із багатьма іншими мовними процесами. Його взаємозв'язок з іншими динамічними процесами, що протікають у мові, обумовлений, у першу чергу, нормованістю літературної мови і чіткою структурною організованістю мовної системи в цілому.

Так, архаїзація тісно пов'язана з явищами мовної омонімії та полісемії. Саме полісемантичні слова в більшості своїй схильні до процесу старіння як повністю, так і по окремих семемах за рахунок того, що структурні зв'язки всередині слова з великою кількістю значень слабшають і згодом можуть втратитися, а окремі лексико-семантичні варіанти можуть перейти до пасивного запасу.

У певних випадках мовної омонімії (особливо на етапі її розпаду) кілька значень раніше омонімічних слів можуть об'єднуватися в одну полісемантичну лексему, трансформуватися, змінюватися за порядком і значущістю, переходити в пасивний запас і втрачатися [1; 2].

У деяких випадках процес старіння не протікає відкрито (тоді актуальність втрачає не все слово і не всі значення цілком), а проходить у формі розвитку компонентів семантики всередині слова. Така дезактуалізація лексем може бути відображена двома видами: а) латентна архаїзація і б) латентна ренеологізація.

Латентна архаїзація – це підвищення показника індексу полісемії, що несе за собою згасання актуальності семемами, а латентна ренеологізація – це, як зворотний процес, зниження даного показника, що приводить до відродження актуальності лексико-семантичних варіантів у структурі полісемантичного слова.

Явище архаїзації в сучасній українській мові маніфестується не тільки повним старінням лексичної одиниці, а й спостерігається як часткова архаїзація і часткова історизація. Часткова архаїзація полягає в тому, що лише одне або кілька значень полісемантичного слова втрачають свою актуальність. Часткова історизація – це процес, суміжний із попереднім; він представлений переходом одного або декількох лексико-семантичних варіантів багатозначної одиниці в розряд історизмів.

Явище архаїзації представляє і такий різновид процесу старіння мовних одиниць, як вторинна архаїзація. Вторинна архаїзація заснована на повторному переході лексичних одиниць з активного запасу в пасивний. Як правило, вона протікає в два етапи: на першому етапі слово піддається ренеологізації, а на другому – знову переходить у пасивний запас.

Тож архаїзація лексики сучасної української мови являє собою складне явище, яке не можна оцінювати однозначно і яке заслуговує детального дослідження в синхронно-діахронному плані.

Аналіз історизмів, проведений на матеріалі твору В. Малика «Таємний посол», дає змогу побудувати таку класифікацію: а) суспільно-політичні історизми; б) військові історизми; в) історизми, що відображають соціально-економічні відносини; г) побутові історизми.

Суспільно-політична лексика є цікавим матеріалом для дослідження семантичних процесів розвитку слів у тісному зв'язку із чинниками економічного та політичного життя. Семантична група слів на позначення

класової структури суспільства, соціального стану, місця людини в суспільстві репрезентована у творі В. Малика «Таємний посол» лексемами: *боярин, вельможа, воєвода, вїт, возний, голота, дейнеги, імператор, жупан, зости, канцлер, князь, конюший, раб, тивун, хлоп, челядь* тощо.

Високою частотністю вживання відзначається лексема *князь* – запозичення з прагерманської мови (*kuningar* – *король*, утворене від *kuni* – *рід*). Лексема високопродуктивна в словотвірному плані. Зафіксовано деривати *князювання, княжна, княжич, княж*.

Найпоширенішою в семантичній групі історизмів, які є номінаціями представників простого народу, є лексема *челядь*. Вона праслов'янського походження, в давньоруській мові означала «*раби*», «*слуги*». За часів кріпацтва так на Україні називали слуг. У деяких діалектах сучасної української мови – це «*сім'я*», «*люди*». У досліджуваному історичному романі актуальною семою для номена челядь є «*слуги*».

Перейшов до розряду пасивної лексики і номен *дейнеги*. Основу його семантичної структури становить значення «*народний повстанець*».

Історизми на позначення **військових реалій** репрезентовані лексемами: *воєвода, гридь, десяцький, дружина, дружинник, лучники, мечники, орда, піщці* тощо.

Номен *воєвода* утворився з основ *voj* (*інь*) і *voditi* (*водити*). Із чисто військового терміна *воєвода* поступово перетворюється в слово, яке називало становище людини не тільки у військовій, але і в соціально-політичній ієрархії, бо з XVI століття воєвода починає виконувати функції начальника повіту, міста.

До **соціально-економічної лексики** належать слова на позначення назв осіб, пов'язаних із певним родом занять: *вуглярі, смологони, лісовики, бортники, косарі, ликодрачі* тощо.

Походження та структура багатьох професійних назв ремісників досить прозора: *волопас, вугляр, смологон, кожум'яка, ликодрач*. Але є й такі, семантика яких потребує дослідження. Наприклад, *броварник* є давнім запозиченням із німецької мови і означає «*робітник пивоварні*» (середньонімецьке *brouver* – *пивовар*).

Зі сторінок українських історичних романів другої половини XX ст. вимальовується яскрава картина податкової системи різних історичних періодів. Соціально-економічна лексика на позначення видів податків представлена лексемами *правежі, потяги, вира, поволокова,*

поральне, сторожеве, подимне, подушне, повозове, подворове, разове, мостове, митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове, станове, млинове тощо.

Термін *вира* в східних слов'ян етимологічно пов'язаний зі спільнослов'янським багатозначним словом *в'ра*, одним із значень якого було «*провина*». Східні слов'яни замість терміна *вира* часто вживали слово *вина* на позначення не тільки *провини*, але і *плати за провину чи злочин*.

Своєрідною особливістю лексики на **означення одиниць виміру і ваги** є її глибока давність і найтісніший зв'язок з історією народу. Ця семантична група представлена лексемами: *верства, лікоть, міра, п'ядь, поприще, пуд, стадія, фунт*. Переважна більшість давніх лінійних мір пов'язана з рукою, її розмірами, рухами. Слово *п'ядь* якоїсь сталої величини не має, вона коливається залежно від способів вимірювання. Найчастіше ця одиниця позначає відстань між кінцями великого та вказівного пальців у момент їх найбільшого розтягнення. Іноді *п'ядь* уже не стільки асоціюється з мірою, скільки виступає символом дуже малих величин.

Семантична група на **означення назв старовинних монет, грошових одиниць** репрезентована лексемами: *грїш, гривна, дирхема, дукат, золотий, мідниця, міліарісій, ногата, нумизма, резана, срібляник, талер, червінець, шеляг*.

Лексема *дукат* полісемна. Застарілими є обидва значення цього слова — «*старовинна монета, червінець*» і «*жіноча прикраса у вигляді монети, яку носили на шиї*».

Особливе місце у творі відводиться **історизмам-топонімам**: *Вишгород, Дубно, Заруб, Звенигород, Корсунь, Лубеч, Любар, Острог, Паволоч, Переяслав* та інші.

Лексика, що характеризує **адміністративно-територіальний поділ**, репрезентована лексемами: *воєводства, волость, землі, князівства, маєток, староства, фільварок, ханства*.

Тематична група **побутової лексики** включає в себе семантичні групи на означення назв жител, господарських будівель та інших споруд, назв одягу та головних уборів, взуття, назв їжі, напоїв, назви музичних інструментів. Окремі кімнати в будинку часто мали назви залежно від їх призначення. Для вираження поняття «*світла кімната без кухонної печі*» вживалося слово *світлиця*. У значенні «*спальня*» вживались лексеми *ложниця, спочивальня*.

Семантична група **жіночого одягу** представлена номенами: *запaska, плахта, намітка*. Слово *запaska* – спільнослов'янське найменування жіночого буденного поясного одягу.

Назви зафіксованих у творі **головних уборів** систематизуються за ознакою приналежності до тієї чи іншої статі. Чоловічі головні убори: *кабардинка, магерка*; жіночі: *очіпок, намітка, навершиник, кибалка, убрус*.

Відчуття епохи в художньому творі досягається широким введенням застарілої лексики, що характеризує різні сторони соціально-економічного та культурного життя народу, особливості побуту та звичаїв в описуваний час.

Посилення стилістичного ефекту досягається введенням застарілих слів у синонімічні ряди, використанням антонімії, багатозначності слова, омонімії: «*Хіба неоднаковий рот у пана та хлопа, і чи не пасує срібна таріль кожному*».

Хронологічно маркована лексика виступає як засіб творення комічного і сатиричного ефекту. Одним із найважливіших прийомів мовної сатири є використання церковно-книжної лексики. Потрапляючи в незвичайне словесне оточення, архаїчна лексика сприймалася читачем як стилістично стороння і створює комічне враження: «*Святий Миколаю, поглянь на воєводу!... І на тих дурнів **воззрися**...*».

Висновки з проведеного дослідження. У мові історичної прози відбуваються важливі творчі процеси, результатом яких є активізація руху застарілих слів. Історизми рідко вживані в мові, яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і вносять у текст певне емоційне напруження.

Проведений аналіз хронологічно маркованої лексики дозволив виділити такі групи історизмів: 1) які відображають сфери суспільного життя, 2) соціально-економічні відносини, 3) побут, 4) військові реалії.

У межах кожної тематичної існують менші, тісно пов'язані між собою, лексико-семантичні групи. Багато досліджуваних одиниць є одночасно членами не однієї, а кількох лексико-семантичних парадигм.

Розглянута застаріла лексика різна за розвитком семантики. Одні лексеми розширили її, інші – звузили.

Хронологічно маркована лексика володіє значними потенційними стилістичними можливостями, що реалізуються у взаємодії і співвіднесеності цих лексем із загальноновживаними словами на звуковому, лексичному та образному рівнях. Можливість використання цієї групи лексики в переносному значенні і в системі тропів підсилює їх стилістичний потенціал.

З погляду походження аналізована лексика становить собою поєднання різних лексичних одиниць. Її основу складають слов'янські за походженням лексеми, частина яких бере початок з епохи спільнослов'янської мовної єдності (*запaska, лікоть*), частина виникла на власне українському мовному ґрунті ще в епоху Київської Русі (*кожух, ногавиці*), частина – породження пізнішого періоду (*сіряк, намітка*). Серед досліджуваних лексем багато запозичень, особливо з польської та тюркських мов.

Подальше вивчення історизмів видається нам важливим завданням сучасного українського мовознавства, оскільки їх вивчення дозволяє відслідковувати зміни лексичної системи як одного з найважливіших чинників мовної еволюції і, зокрема, розкриває активний, творчий характер української мови у використанні іншомовного лексичного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайдученко Г.М. Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 19 с.
2. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація. Київ, 2007. 310 с.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1973. 588 с.